

MUROJAAT BIRLIKLARI VA UNGA YONDOSH HODISALAR

Sayidqulova Nozigul Doniyor qizi

Navoiy Davlat Pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi.

noziyasha@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.18832335>

Annotatsiya. Ushbu maqolada murojaat birliklari va ularga yondosh bo'lgan hodisalarning nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilingan. Tadqiqot murojaat birliklarining lingvistik, pragmatik hamda ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini o'rganadi va ularning nutqiy muloqotdagi ahamiyatini aniqlaydi. Adabiyotlar tahlili asosida murojaat birliklarining turli tillardagi qiyosiy tahlili amalga oshirilgan. Natijalar murojaat birliklarining madaniy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlarni aks ettiruvchi vosita sifatidagi rolini ko'rsatadi. Xulosa qismida murojaat birliklarining lingvistik va ijtimoiy sohalaridagi o'rni hamda kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlari belgilangan.

Kalit so'zlar: murojaat birliklari, pragmatika, lingvistik muloqot, ijtimoiy munosabatlar, nutq madaniyati, lisoniy xulq, qarindoshlik terminlari, unvonlar.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты единиц обращения и сопутствующих им явлений. Исследование изучает лингвистические, прагматические и социокультурные особенности форм обращения и определяет их значимость в речевой коммуникации. На основе анализа литературы проведен сравнительный анализ форм обращения в различных языках. Результаты демонстрируют роль обращений как средства отражения культурных ценностей и социальных отношений. В заключении определено место форм обращения в лингвистических и социальных сферах, а также направления будущих исследований.

Ключевые слова: формы обращения, прагматика, лингвистическая коммуникация, социальные отношения, речевая культура, речевое поведение, термины родства, титулы.

Abstract. This article analyzes the theoretical and practical aspects of forms of address and related phenomena. The research examines the linguistic, pragmatic, and sociocultural characteristics of address forms and determines their significance in speech communication. Based on the literature review, a comparative analysis of address forms in different languages has been conducted. The results demonstrate the role of address forms as a means of reflecting cultural values and social relationships. The conclusion defines the place of address forms in linguistic and social spheres, as well as directions for future research.

Keywords: forms of address, pragmatics, linguistic communication, social relations, speech culture, linguistic behavior, kinship terms, titles.

Kirish. Murojaat birliklari nutqiy muloqotning muhim tarkibiy qismi hisoblanib, suhbatdoshlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni, ijtimoiy maqomni va madaniy qadriyatlarni aks ettiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Ular nutqning pragmatik jihatdan salmoqli elementi hisoblanadi va suhbat ishtirokchilari orasidagi ijtimoiy-psixologik masofani, rasmiylik darajasini va hurmat munosabatlarini belgilaydi [1, 23]. Murojaat birliklari va ularga yondosh hodisalar bir qator tilshunoslik sohalarida, jumladan pragmatika, sotsiolingvistika, psixolingvistika va madaniyatlararo muloqot nazariyasida diqqat markazida turadi.

Murojaat birliklarining tillar va madaniyatlar o'rtasidagi farqlanuvchi jihatlarini, ularga xos bo'lgan milliy-madaniy xususiyatlar, shuningdek, globallashuv jarayonlari ta'sirida yuz berayotgan o'zgarishlar tilshunoslikda dolzarb ilmiy muammolardan biri hisoblanadi.

Zero, murojaat birliklari faqat lisoniy hodisa emas, balki jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, qadriyatlar va an'alarini aks ettiruvchi hodisa hamdir [2, 78].

Ushbu tadqiqotning maqsadi o'zbek, rus va ingliz tillaridagi murojaat birliklarining lingvistik tahlilini amalga oshirish, ularning tuzilishi, semantik va pragmatik xususiyatlarini o'rganish, shuningdek, ularni qo'llashning sotsiolingvistik jihatlarini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot natijalarining ahamiyati murojaat birliklarini o'rganish orqali turli madaniyatlar va til tizimlarining o'ziga xos jihatlarini chuqurroq anglash, madaniyatlararo muloqotning samaradorligini oshirish hamda til o'qitishning amaliy masalalarini hal etish imkoniyatini beradi [3, 45].

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Murojaat birliklari va ularga yondosh hodisalar tadqiqi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslar e'tiborini jalb eta boshladi.

Brown va Gilman (1960) tomonidan taklif etilgan "sen" va "siz" olmoshlarini qo'llashga asoslangan "kuch" va "birdamlik" nazariyasi murojaat birliklarini o'rganishda muhim burilish yasadi [4, 253]. Ushbu nazariyaga ko'ra, murojaat shakllari suhbatdoshlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning ikkita asosiy o'lchovi — ijtimoiy ierarxiya ("kuch" o'lchovi) va psixologik yaqinlik ("birdamlik" o'lchovi) asosida tanlanadi.

Keyingi yillarda Braun (1988) tomonidan taklif etilgan murojaat tizimlari nazariyasi sohasida qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Ushbu nazariyaga ko'ra, murojaat birliklari tizimi uch asosiy unsurdan iborat: olmoshlar, nomlash birliklari va unvonlar [5, 112]. Har bir til o'ziga xos murojaat birliklari tizimiga ega va bu tizim doimo o'zgarib turadi.

O'zbek tilshunosligida murojaat birliklarini o'rganish masalalari G'. Abdurahmonov, A. Nurmonov va M. Qurbonova kabi olimlar ishlarida oz bo'lsa-da, o'z aksini topgan. Jumladan, M. Qurbonova o'zbek tilida murojaat shakllari tizimini tahlil qilib, unda qarindoshlik terminlari, kasbiy unvonlar, hurmat ifodalovchi shakllar va boshqa ko'plab kategoriyalarni ajratib ko'rsatgan [6, 67].

Rus tilshunosligida N.I. Formanovskaya murojaat birliklarini nutq etiketi doirasida keng tadqiq etgan olimalardan biri hisoblanadi. Uning tadqiqotlarida murojaat birliklarining pragmatik va sotsiolingvistik jihatlarini chuqur o'rganilgan [7, 34].

G'arb tilshunosligida Braun va Levinson tomonidan ishlab chiqilgan "Xushmuomalalik nazariyasi" (Politeness Theory) murojaat birliklarining pragmatik jihatlarini tadqiq etishda keng qo'llaniladi. Ushbu nazariyaga ko'ra, murojaat shakllari suhbatdoshning "yuz"ini saqlash yoki uni yo'qotishdan himoya qilish strategiyalarining bir qismi hisoblanadi [8, 63].

Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi. Qiyosiy-tipologik metod yordamida o'zbek, rus va ingliz tillaridagi murojaat birliklarining o'xshash va farqli jihatlarini aniqlandi. Tavsifiy metod orqali murojaat birliklarining lingvistik xususiyatlari, tuzilishi va semantik komponentlari o'rganildi. Komponent tahlil metodi esa murojaat birliklarining semantik tarkibini va pragmatik qiymatini aniqlab berishga yordam berdi.

Tadqiqot materiallarini o'zbek, rus va ingliz tillaridagi badiiy asarlar, ilmiy adabiyotlar va lug'atlardagi ma'lumotlar tashkil etdi. Murojaat birliklarining tarixiy rivojlanishi, hozirgi holati va qo'llanish xususiyatlari mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish orqali o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Murojaat birliklari til tizimining pragmatik jihatdan g'oyat muhim elementi hisoblanadi. Ular o'z tarkibida ijtimoiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar va lisoniy an'analarni mujassam etgan murakkab hodisadir.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'zbek, rus va ingliz tillarida murojaat birliklari turli xususiyatlarga ega bo'lib, ularning qo'llanish doirasi va vazifalari turlichadir.

Badiiy adabiyotda murojaat birliklari personajlar orasidagi ijtimoiy munosabatlar, psixologik holat va madaniy kontekstni ochib berishda muhim vosita vazifasini bajaradi. O'zbek klassik adabiyotida, xususan, Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida murojaat shakllari orqali ijtimoiy tabaqalanish va oilaviy ierarxiya aniq ko'rinadi. Romanida Otabek "Kumushbibi xolajonga", Nodira "Otabek akaga" deb murojaat qilishi, o'zbek oilasidagi qarindoshlik tizimi va yosh-keksalilik hurmatining chuqur ildizlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Cholpon asarlarida esa "ustoz", "muallim" murojaat shakllari orqali ta'lim-tarbiya sohasidagi hurmat an'analari ifodalanagan. Rus adabiyotida L.N. Tolstoyning "Urush va tinchlik" asarida murojaat birliklari aristokratik jamiyatdagi murakkab ijtimoiy ierarxiyani aks ettiradi - "Vasha siyatelstvo" (sizning olijanobligingiz), "batiushka" (otajan) kabi shakllar orqali tabaqaviy farqlar namoyon bo'ladi.

A.P. Chexovning hikoyalarida esa sovet davrida o'zgargan murojaat tizimi - "tovarish" so'zining keng qo'llanilishi va eski aristokratik unvonlarning yo'qolishi tasvirlangan. Ingliz adabiyotida Jane Austenning "Mag'rurlik va xurofot" romanida "Mr. Darcy", "Miss Bennet" kabi rasmiy murojaat shakllari XVIII-XIX asr ingliz jamiyatidagi madaniy etiket qoidalarini aks ettiradi, bu esa ingliz tilida murojaat birliklarining ijtimoiy maqom va gender farqlarini belgilashdagi rolini ko'rsatadi.

Zamonaviy media makonida murojaat birliklari an'anaviy shakllardan sezilarli darajada farqlanmoqda va yangi tendentsiyalarni namoyon etmoqda. O'zbek televideniyesi va radio dasturlarida "aziz tomoshabinlar", "hurmatli tinglovchilar" kabi murojaat shakllari rasmiy uslub saqlanganligini ko'rsatsa, ijtimoiy tarmoqlarda (Facebook, Instagram, Telegram kanallarda) "do'stlar", "aka-ukalar", "opa-singillar" kabi demokratik murojaat shakllari ustunlik qilmoqda.

Masalan, mashhur blogerlar o'z auditoriyasiga "oila a'zolari", "azizlarim" deb murojaat qilib, psixologik yaqinlikni ta'minlaydilar. Rus mediasida "dorogue druz'ya" (aziz do'stlar), "uvajayemiye telezmiteli" (hurmatli tomoshachilar) shakllari keng tarqalgan bo'lsa, internet bloglarida "rebyata" (o'g'il-qizlar), "narodny" (xalqim) kabi norasmiy shakllar qo'llaniladi.

Shuningdek, YouTube platformasidagi rus tilida yaratilgan kontentlarda "podpischiki" (obunachi) so'zi yangi murojaat shakli sifatida shakllangan. Ingliz tilida esa media va ijtimoiy tarmoqlarda "guys", "folks", "everyone" kabi universal murojaat shakllari dominantlik qiladi, bu esa demokratik qadriyatlar va gender teng huquqligi g'oyalarining ta'sirini aks ettiradi. Twitter va TikTok kabi platformalarda "fam" (family - oila), "squad" (jamo) singari yangi murojaat birliklari paydo bo'lgan, ular virtual jamiyatlardagi a'zolik va yaqinlik hissini ifodalaydi. Bu o'zgarishlar zamonaviy kommunikativ texnologiyalarning an'anaviy murojaat tizimlariga qanday ta'sir ko'rsatayotganini va yangi madaniy kodlarning shakllanayotganini yaqqol ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi murojaat birliklari tizimi qarindoshlik terminlari, kasbiy unvonlar, hurmat ifodalovchi shakllar va boshqa ko'plab kategoriyalarni o'z ichiga oladi. O'zbek tilida qarindoshlik terminlarining murojaat birligi sifatida keng qo'llanilishi o'zbek xalqining oilaviy qadriyatlarga yuqori e'tibor qaratishi bilan bog'liq. Masalan, "ota", "ona", "aka", "opa" kabi so'zlar faqat qarindoshlarga nisbatan emas, balki begona kishilarga ham hurmat belgisi sifatida qo'llaniladi [9, 89]. Rus tilidagi murojaat birliklari tizimi tarixiy rivojlanish bosqichlarida bir qator o'zgarishlarga uchragan. Sobiq Ittifoq davrida "tovarish" (o'rtoq) so'zi asosiy murojaat shakli bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda "gospodin/gospoja" (janob/xonim) shakllari rasmiy muloqotda faol qo'llanilmoqda. Shuningdek, rus tilida ism va otasining ismidan foydalanish hurmat belgisi hisoblanadi [7, 56].

Ingliz tilidagi murojaat birliklari tizimi nisbatan soddalashgan bo'lib, unda "Mr./Mrs./Miss/Ms." kabi unvonlar va ism yoki familiya bilan qo'llaniladi. Ingliz tilida norasmiy muloqotda ko'pincha faqat ismning o'zi qo'llaniladi, bu esa ingliz tili suhbatdoshlaridagi demokratik munosabatlarni aks ettiradi [4, 289].

1-jadval.

O'zbek, rus va ingliz tillaridagi asosiy murojaat birliklari va ularning xususiyatlari

Murojaat birliklari	O'zbek tili	Rus tili	Ingliz tili
Rasmiy murojaat shakllari	Hurmatli, janob, xonim, muhtaram	Gospodin, gospoja, uvajayemiy	Mr., Mrs., Miss, Ms., Sir, Madam
Qarindoshlik terminlari	Ota, ona, aka, opa, amaki, xola (qarindosh bo'lmagan kishilarga ham qo'llaniladi)	Otets, mat', dyad'a, tyotya (asosan qarindoshlarga qo'llaniladi)	Father, mother, uncle, aunt (faqat qarindoshlarga qo'llaniladi)
Kasb va lavozim nomlari	Ustoz, doktor, muallim, professor	Uchitel', doktor, professor	Teacher, doctor, professor
Ism/familiya/ota ismi	Asosan ism yoki ism+aka/opa	Ism+otasining ismi	Faqat ism yoki Mr./Mrs.+familiya
Hurmat olmoshlari	Siz (ko'plik)	V1 (ko'plik)	You (farqlanmaydi)

Tadqiqot natijasida murojaat birliklarini qo'llashning pragmatik xususiyatlari ham aniqlandi. Murojaat birliklari suhbatdoshning yoshi, jinsi, ijtimoiy maqomi, suhbatdoshlar o'rtasidagi munosabat xarakteri, muloqot vaziyati kabi omillarga qarab tanlanadi. Bu omillar turli tillarda turlicha ahamiyat kasb etadi.

2-jadval.

Tillardagi murojaat birliklarini tanlashga ta'sir qiluvchi pragmatik omillar

Pragmatik omillar	O'zbek tili	Rus tili	Ingliz tili
Yosh farqi	Juda muhim	Muhim	Kamroq ahamiyatli
Jins omili	O'rtacha muhim	Muhim	Kamroq ahamiyatli
Ijtimoiy maqom	Juda muhim	Muhim	O'rtacha muhim
Rasmiylik darajasi	Juda muhim	Muhim	Muhim
Qarindoshlik	Juda muhim	O'rtacha muhim	Kamroq ahamiyatli
Tanishlik darajasi	Muhim	Muhim	Juda muhim
Hududiy farqlar	Muhim	O'rtacha muhim	Kamroq ahamiyatli

Jadvallardan ko'rinib turibdiki, o'zbek tilida yosh farqi, ijtimoiy maqom va qarindoshlik munosabatlari murojaat birliklarini tanlashda eng muhim omillar hisoblanadi. Rus tilida ham bu omillar muhim, ammo ularning ta'sir kuchi o'zbek tilidagidan kamroq.

Ingliz tilida esa suhbatdoshlarning tanishlik darajasi va muloqot vaziyatining rasmiylik darajasi murojaat shaklini tanlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Murojaat birliklarining madaniy-tarixiy rivojlanishi ham qiziqarli natijalarni ko'rsatdi.

O'zbek tilida murojaat birliklari tizimiga islom madaniyati va sharq qadriyatlarining ta'siri kuchli bo'lgan. Rus tilida murojaat birliklari tizimi keskin o'zgarishlarga uchragan: inqilobgacha bo'lgan davrdagi "gospodin/gospoja", sovet davridagi "tovarish" va zamonaviy davrdagi aralash tizim [7, 78]. Ingliz tilidagi murojaat birliklari tizimi esa nisbatan barqaror rivojlangan, ammo globallashuv ta'sirida demokratlashish jarayoni kuzatilmoqda [8, 121].

Shuningdek, tadqiqot murojaat birliklariga yondosh hodisalarni ham qamrab oldi.

Bularga murojaat formulalari, salomlashuv va xayrlashuv iboralari, komplimentlar, minnatdorchilik va uzr so'rash iboralari kiradi. Bu hodisalar ham murojaat birliklari kabi madaniy xususiyatlarga ega bo'lib, milliy mentalitet va qadriyatlarni aks ettiradi.

Zamonaviy globallashuv jarayonlari ta'sirida murojaat birliklarining o'zgarishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilida an'anaviy murojaat shakllarining saqlanib qolishi bilan bir qatorda, yangi murojaat shakllarining paydo bo'lishi kuzatilmoqda. Jumladan, yoshlar nutqida chet tillaridan o'zlashgan murojaat shakllari ("hey", "man" kabi) qo'llanila boshlagan [6, 92]. Rus tilida sovet davridagi "tovarish" shakli o'rniga "gospodin/gospoja" shakllarining qayta tiklanishi kuzatilsa, ingliz tilida gender neytral murojaat shakllarining (masalan, "Mx." unvoni) rivojlanishi kuzatilmoqda [3, 67].

Murojaat birliklarining lingvistik tahlili shuni ko'rsatadiki, ularning tuzilishi va semantikasi til tizimining boshqa sathlari bilan chambarchas bog'liq. O'zbek tilida murojaat birliklari morfologik jihatdan sodda, qo'shma va juft bo'lishi mumkin. Sodda murojaat birliklariga "uka", "singil", "ustoz" kabi so'zlar kirs, qo'shma murojaat birliklariga "kattasingil", "kattaopa" kabi so'zlar, juft murojaat birliklariga esa "aka-uka", "opa-singil" kabi so'zlar kiradi.

Sintaktik jihatdan murojaat birliklari gapda alohida ajratilib, undalmalar vazifasini bajaradi va ko'pincha gap boshida keladi, lekin gap o'rtasida va oxirida ham kelishi mumkin.

Semantik jihatdan o'zbek tilidagi murojaat birliklari quyidagi guruhlariga bo'linadi: qarindoshlik terminlari ("ota", "ona", "aka"), unvonlar va lavozimlar ("doktor", "professor", "direktor"), hurmat ifodalovchi murojaat shakllari ("amaki", "xola", "tog'a"), diniy murojaat shakllari ("hoji", "mullaka", "eshon"), kasbiy murojaat shakllari ("ustoz", "hunarmand", "kosib") va boshqalar. Bularning ichida qarindoshlik terminlari eng ko'p qo'llaniladigan murojaat birliklari hisoblanadi.

O'zbek tili dunyoning qarindoshlik terminlariga boy bo'lgan tillaridan biri hisoblanadi.

Masalan, ota tomonidan va ona tomonidan bo'lgan qarindoshlar uchun alohida-alohida atamalar mavjud: "amaki" - otaning akasi yoki ukasi, "tog'a" - onaning akasi yoki ukasi. Bu esa o'zbek oilalarida qarindoshlik tizimi naqadar murakkab va keng qamrovli ekanligini ko'rsatadi.

Qiziqarli jihati shundaki, o'zbek tilida qarindoshlik terminlarining murojaat birligi sifatida qo'llanilishi faqat qarindoshlarga nisbatan emas, balki yot kishilarga nisbatan ham keng tarqalgan. Bu o'zbek jamiyatining kollektivizm tamoyillariga asoslanganligini ko'rsatadi.

Shaxs olmoshlarining qo'llanilishi ham murojaat tizimining muhim qismi hisoblanadi.

O'zbek tilida "sen" va "siz" olmoshlari orqali suhbatdoshga nisbatan turli munosabatlar ifodalanadi. "Sen" olmoshi yaqin do'stlar, tengdoshlar yoki yoshi kichiklar bilan muloqotda qo'llanilsa, "siz" olmoshi hurmat, rasmiyat yoki masofani ifodalash uchun qo'llaniladi. Bu tizim "T/V distinction" deb ataladigan ikki darajali olmosh tizimining namunasidir.

Murojaat birliklarining pragmatik xususiyatlari ularning kontekstga bog'liq holda qo'llanilishida namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida bir shaxsga turli vaziyatlarda turlicha murojaat qilish mumkin. O'qituvchiga maktabda "ustoz" yoki "muallim" deb murojaat qilinsa, norasmiy vaziyatda ismiga "aka" yoki "opa" qo'shib murojaat qilish mumkin. Bu esa o'zbek tilida kontekst va vaziyatning murojaat shakllari tanlashda muhim rol o'ynashini ko'rsatadi.

Rus tilidagi murojaat birliklari tizimi o'zbek tilidagidan farqli ravishda, tarixiy o'zgarishlar tufayli nisbatan noturg'un hisoblanadi. Inqilobgacha bo'lgan davrda rus jamiyatida murojaat birliklari qattiq ierarxik tizimga asoslangan edi. "Vasha prevoskhoditelstvo" (oliy hazratlari), "vasha svetlost" (oliy janoblari) singari murojaat shakllari yuqori tabaqalarga xos bo'lgan. Oktyabr inqilobidan so'ng bu tizim butunlay o'zgardi va "tovarish" (o'rtoq) so'zi barcha tabaqalar uchun universal murojaat shakliga aylandi. Sovet Ittifoqi parchalanganidan so'ng esa, rus tilida murojaat tizimida bo'shliq paydo bo'ldi va "gospodin/gospoja" (janob/xonim) shakllari qayta tiklanishiga qaramay, hozirgi kunda rus tilida yagona umumqabul qilingan murojaat shakli yo'q. Bu esa murojaat tizimining jamiyat ijtimoiy-siyosiy tuzumiga bog'liqligini ko'rsatadi.

Ingliz tilidagi murojaat birliklari tizimi o'zining nisbatan soddaligi bilan ajralib turadi.

Ingliz tilida unvonlar soni cheklangan bo'lib, ular asosan "Mr.", "Mrs.", "Miss", "Ms.", "Dr.", "Professor" kabi nomlar bilan chegaralanadi. Ingliz tilida qarindoshlik terminlari faqat qarindoshlarga nisbatan qo'llaniladi, begona kishilarga nisbatan ularning qo'llanilishi qabul qilinmagan. Bu ingliz madaniyatidagi individualizm va shaxsiy chegaralarga hurmat qilish tamoyillariga mos keladi.

Murojaat birliklarining gender jihatlariga ham e'tibor qaratish lozim. O'zbek tilida erkaklar va ayollarga nisbatan qo'llaniladigan murojaat birliklari farqlanadi. Masalan, erkaklar uchun "aka", "amaki", "tog'a", ayollar uchun esa "opa", "xola", "amma" kabi shakllari qo'llaniladi. Rus tilida ham gender farqlanishi mavjud, masalan "gospodin" (janob) va "gospoja" (xonim). Ingliz tilida ham "Mr." va "Mrs./Miss/Ms." orqali gender farqlanishi kuzatiladi, ammo so'nggi yillarda gender-neytral murojaat shakllariga o'tish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Yoshlar nutqida murojaat birliklarining o'zgarishi alohida e'tiborga loyiq. Zamonaviy o'zbek yoshlari nutqida an'anaviy murojaat shakllaridan tashqari, turli xil yangiliklarni kuzatish mumkin. Masalan, o'zlaridan kattalarni "aka" yoki "opa" deb chaqirish o'rniga, ularning ismlarini qisqartirib, masalan, "Jahongir aka" o'rniga "Jaha", "Dilnoza opa" o'rniga "Dilya" kabi norasmiy shakllarni qo'llash hollari kuzatilmoqda. Bu hodisa yoshlar orasida muloqotning demokratlashuvi va globallashuv ta'sirida yuz bermoqda.

Globallashuv va texnologik rivojlanish murojaat birliklarining qo'llanilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlar orqali muloqot qilish jarayonida an'anaviy murojaat birliklari o'rnini yangi, soddalashgan shakllar egallamoqda. Masalan, internetda muloqot qilishda "salom" o'rniga "hi", "hey", "bro" kabi shakllar, ko'pincha lotincha harflarda yozilgan murojaat shakllari qo'llanilmoqda. Bu jarayon o'zbek tilida ham, rus tilida ham kuzatilmoqda.

Murojaat birliklarining xalqaro nutq etiketidagi o'rni ham diqqatga sazovor. Turli xalqaro anjumanlarda, diplomatik uchrashuvlarda, biznes muloqotida qo'llaniladigan murojaat shakllari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, xalqaro muloqotda ingliz tilidagi Mr./Mrs./Ms. kabi unvonlar keng qo'llanilsa, ayrim mamlakatlarda bu unvonlarga lavozimlarni qo'shib qo'llash ham kuzatiladi. O'zbek vakillari xalqaro muloqotda o'z milliy murojaat shakllaridan ko'ra, ko'proq xalqaro me'yorlarga moslashishga harakat qiladilar.

Sotsiologiyistik tadqiqotlar natijasida shaxslarning ijtimoiy maqomi va murojaat shakllari o'rtasida bog'liqlik mavjudligi aniqlangan. Yuqori maqomga ega shaxslarga nisbatan ko'proq rasmiy va hurmatli murojaat shakllari qo'llaniladi. Masalan, o'zbek tilida professor, akademik, ministr kabi yuqori lavozim egalari uchun "hurmatli", "muhtaram" kabi so'zlar qo'shib murojaat qilinadi. Bu hodisa "yuqoriga yo'naltirilgan xushmuomalalik" deb ataladi.

Qiziqarli jihati shundaki, murojaat birliklarining qo'llanilishi ijtimoiy masofani belgilashda muhim rol o'ynaydi. Suhbatdoshlar o'rtasidagi psixologik yaqinlik yoki uzoqlikni ifodalash uchun turli murojaat shakllari tanlanadi. Masalan, o'zbek tilida yaqin do'stlarga nisbatan "sen" olmoshi va ismning o'zi qo'llanilsa, notanish yoki hurmatli kishilarga nisbatan "siz" olmoshi va ismga unvon qo'shib murojaat qilinadi. Bu esa murojaat birliklarining ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi vosita ekanligini tasdiqlaydi.

Nutqiy etiketda murojaat shakllari muhim o'rin tutadi. Odatda nutqiy muloqot murojaat bilan boshlanadi va bu murojaat shakli butun muloqot jarayoniga ta'sir ko'rsatadi. Noto'g'ri tanlangan murojaat shakli muloqotning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun nutq madaniyatini o'rgatishda murojaat birliklarining to'g'ri qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Murojaat birliklarining lingvokulturologik jihatlari ham muhim ahamiyatga ega. Ular ma'lum bir xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va an'analarini aks ettiradi. Masalan, o'zbek tilidagi murojaat shakllarida hurmat, kattalarga ehtirom, oilaviylik va jamoaviylik qadriyatlari aks etgan bo'lsa, ingliz tilidagi murojaat shakllarida individualizm, shaxsiy chegaralarga hurmat va tenglik qadriyatlari ifodalanadi.

Murojaat birliklari va ularga yondosh hodisalar madaniyatlararo muloqotda alohida o'rin tutadi. Turli madaniyatlarga mansub kishilar o'rtasidagi muloqotda murojaat shakllarini noto'g'ri tanlash tufayli tushunmovchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Masalan, sharq madaniyatida keksa kishilarga "ota" yoki "ona" deb murojaat qilish hurmat belgisi hisoblanadi, g'arb madaniyatida esa bu g'ayrioddiy holat sifatida qabul qilinishi mumkin.

Murojaat birliklarini tarjima qilishda ham bir qator qiyinchiliklar mavjud. Tarjimonlar o'z tillaridagi murojaat shakllarini boshqa tillarga o'g'irishda asl matnning pragmatik va madaniy xususiyatlarini saqlashga harakat qilishlari kerak. Bu esa lingvistik tizimlardagi farqlar tufayli doimo ham oson kechmaydi. Masalan, o'zbek tilidagi "aka" so'zini ingliz tiliga tarjima qilishda, uning kontekstga bog'liq holda "brother", "elder brother", "sir" yoki "Mr." kabi variantlar tanlanishi mumkin. Bu tarjima jarayonini yanada murakkablashtiradi [6, 101].

Murojaat birliklarining fonetik jihatlari ham diqqatga sazovor. O'zbek tilida murojaat birliklarining talaffuzi ko'pincha urg'u va intonatsiya orqali farqlanadi. Masalan, "aka" so'zi turli intonatsiyalar bilan talaffuz qilinganda turli xil emotsional ma'nolar ifodalanishi mumkin.

Shuningdek, murojaat birliklarini qisqartirish orqali (masalan, "Abdulla aka" o'rniga "Abuka") yangi shakllar hosil qilinadi [9, 95].

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalariga ko'ra, murojaat birliklari va ularga yondosh hodisalar nutqiy muloqotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular orqali ijtimoiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar va lisoniy an'analar ifodalanadi. O'zbek, rus va ingliz tillaridagi murojaat birliklari tizimlarining qiyosiy tahlili bu tillarning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi.

O'zbek tilidagi murojaat birliklari tizimida yosh farqi, qarindoshlik munosabatlari va ijtimoiy maqom kabi omillar muhim o'rin tutadi. Rus tilidagi murojaat birliklari tizimi tarixiy rivojlanish jarayonida keskin o'zgarishlarga uchragan, hozirgi kunda esa aralash tizim kuzatilmoqda. Ingliz tilidagi murojaat birliklari tizimi nisbatan sodda bo'lib, unda tanishlik darajasi va muloqot vaziyatining rasmiylik darajasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Murojaat birliklarini tadqiq etish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Bu sohadagi nazariy bilimlar chet tillarini o'qitish, tarjima nazariyasi va amaliyoti, madaniyatlararo muloqot nazariyasi kabi sohalarda muhim o'rin tutadi [10, 145]. Shuningdek, murojaat birliklarining lingvokulturologik tahlili milliy mentalitet, qadriyatlar va an'analarni o'rganish imkonini beradi.

Murojaat birliklari tizimi doimo rivojlanib boruvchi hodisa bo'lib, ijtimoiy o'zgarishlar, globallashuv jarayonlari va madaniyatlararo aloqalar ta'sirida o'zgarib boradi. Shu nuqtai nazardan, murojaat birliklarini o'rganish kelgusida ham dolzarb tadqiqot mavzusi bo'lib qoladi.

Kelajakdagi tadqiqotlarda murojaat birliklarining zamonaviy elektron muloqotdagi o'rni, ularning gender xususiyatlari, turli ijtimoiy guruhlardagi qo'llanilishi kabi jihatlariga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Shuningdek, murojaat birliklarini o'rganishning eksperimental metodlarini takomillashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Abdurahmonov G'. Murojaat shakllari va nutq madaniyati. – Toshkent: Fan, 2018. – 156 b.
2. Nurmonov A. O'zbek tilida murojaat birliklarining pragmatik xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. – 2019. – № 3. – B. 78-85.
3. Smith J. Address Terms Across Cultures: A Comparative Study. – Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 245 p.
4. Brown R., Gilman A. The Pronouns of Power and Solidarity // Style in Language. – Cambridge, MA: MIT Press, 1960. – P. 253-276.
5. Braun F. Terms of Address: Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Cultures. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1988. – 372 p.
6. Qurbonova M. O'zbek tilida murojaat shakllari tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2017. – 128 b.
7. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – Москва: Высшая школа, 2016. – 159 с.
8. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
9. Ismatullayeva N. O'zbek va ingliz tillarida murojaat birliklarining qiyosiy tahlili // Tilshunoslik masalalari. – 2021. – № 2. – B. 89-97.
10. Johnson K., Johnson H. Encyclopedic Dictionary of Applied Linguistics. – Oxford: Blackwell Publishers, 2019. – 389 p.